

MILOŠ PEROVIĆ¹
Novi Sad

ISTORIJA RECEPCIJE MARKSOVOG MIŠLJENJA (II DEO)

Sažetak: U radu kojim se nastavlja obeležavanje sto pedesete godišnjice od objavljivanja prve sveske Marksovog Kapitala, autor se bavi najbitnijim momentima recepcije ovog dela. Autor obuhvata period od 150 godina u kom se osvrće na interpretaciju Kapitala u okviru tzv. marksizma, najbitnije momente kritike ovog dela, ali i istorijat ove knjige i marksističke misli na području bivše Jugoslavije. Centralno mesto rada je recepcija i interpretacija Marksove teorije vrednosti i dijalektičkog metoda. U ovom delu rada zastupljena je moderna marksistička recepcija Marksove misli od šezdesetih godina 20. veka do danas, ali i istorijat marksističke recepcije Marksove misli na jugoslovenskom govornom području, kao i osvrt na najbitnije momente kritike Marksove kritike političke ekonomije u ekonomiji i društvenim naukama. **Ključne reči:** Marks, Kapital, teorija vrednosti, dijalektički metod, Althusser, Neue Marx Lectüre, Dusek, Hajnrih, Zagrebačka filozofija prakse, subjektivna teorija vrednosti, Bam-Baverk, Šumpeter, Popper

MARKSIZAM NAKON 1968. GODINE

U prvoj fazi recepcije Marksove misli, Francuska je evidentno kasnila za ostatkom kontinenta. Razlog tome treba tražiti u postojanju tradicije socijalističkih i radničkih političkih pokreta i pre Marksa, pa su dominantne bile specifično francuske verzije socijalističke teorije poput blankizma ili prudonizma. Svojevrsan intelektualni provincijalizam i zatvorenost za spoljne uticaje umnogome je uticao na odsustvo značajne recepcije najviših dometa filozofije ostvarenih u nemačkoj klasičnoj filozofiji, što je kasnije u velikoj meri uticalo na skućeno shvatanje biti Marksove misli. Nakon Drugog svetskog rata dešava se svojevrsan procvat marksističke misli u Francuskoj. Povezano je ovo bilo s pozamašnim ugledom komunističkog pokreta otpora stećenim u ratu, koji se u posleratnom periodu manifestovao u snažnoj KP Francuske (PCF). Partija je stajala u potpunosti na političkoj liniji Moskve što je

¹ E-mail adresa autora: milos@ff.uns.ac.rs

vremenom izazivalo prave lomove u teorijskim krugovima. Mnogi od najistaknutijih levih intelektualaca Francuske poput Sartra ili Lefevra dolaze u otvoreni sukob sa partijskom linijom, te nastavljaju vlastiti teorijski put nezavisno od nje. Na drugoj strani, teoretičari poput *Rožea Garaudija* i *Luja Altisea* ostali su lojalni pokušavajući da svojim teorijskim koncepcijama daju osnovno usmerenje partiji.

Iako je u ovom periodu bilo daleko kvalitetnijih i tačnijih interpretatora Marksove filozofije, u ovom odeljku se nameće potreba za uvidom u osnovne koncepcije *Luja Altisea* (1918-1990), i to isključivo zbog ogromnog uticaja koje su ostvarile na savremeni marksizam. Ova krajnje kontroverzna² ličnost francuskog marksizma oblikovala se pod snažnim uticajem strukturalizma koji je predstavljao jednu vrstu mode u teorijskom životu posleratne Francuske. Strukturalizam kao koncepcija svoje poreklo ima u pozitivizmu Ogišta Konta i, kasnije, funkcionalizmu Emila Dirkema. Njihova teorijska shvatanja davala su osnovni ton svim kasnijim trendovima i pravcima francuske socijalne misli. Nametnuo se strukturalizam kao jedna od vodećih koncepcija moderne lingvistike kroz stanovište prevlasti strukturnog nad dinamičkim, sinhronijskog nad dijahronijskim. U etnologiji i sociologiji naročito ga je razvio Klod Levi Stros, a u psihologiji Žak Lakan. U samoj partiji Altise je predvodio teorijski blok suprotstavljen marksističko-lenjinističkom čiji je glavni predstavnik bio Garaudi. Pokušao je da izgradi koncepciju koja bi bila različita od marksističko-lenjinističke, ali i od onih shvatanja koja su se pod uticajem Lukača i Frankfurtske škole razvila u tzv. zapadnom marksizmu. Premda su njegova dva najznačajnija dela *Kako čitati "Kapital"* i *Za Marksa* objavljena 1965. godine, Altiseov uticaj je došao do svog punog izražaja tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka.

Noseća teza Altiseovog čitanja Marksa sadržana je u uverenju da se u Marksovom teorijskom razvitku može prepoznati tzv. *epistemološki rez*. Po ovom shvatanju, Marksovo delo se sastoji iz dve međusobno isključujuće faze čije je razgraničenje locirano u 1845. godini. Čitava Marksova mlada lačka misao koja je pod bitnim uticajem nemačkog idealizma i hegelijanstva se naziva ideološkom. Po Altiseovom mišljenju, epistemološki prelom se u Marksa događa u *Tezama o Fojerbahu* i *Nemačkoj ideologiji*³. Nakon toga Marks ulazi u fazu sazrevanja (1845-1857), da bi od 1857. godine stupio u tzv.

² Bio je ratni zarobljenik u nemačkom logoru u ratu. Nakon rata pristupa KP Francuske. Celog života je psihički bolesnik, te s vremena na vreme biva na psihijatrijskim lečenjima. Naposletku, 1980. godine ubija svoju ženu Helen Ritman. Altise je bio u takvom psihičkom stanju da ga je sud proglasio nesposobnim za suđenje.

³ Altise, Luj, *Za Marksa*, Beograd, Nolit, 1971, str. 23.

fazu zrelosti⁴. Teza o postojanju rane idealističke faze i zrele materijalističke faze u Marksovom radu nije predstavljala ništa novo u dotadašnjem razvoju marksizma. Ona je bila već odavno etablirana u vladajućim krugovima sovjetskog marksizma. Osnovna intencija ove tvrdnje bila je sadržana u nameri da se negira hegelijansko poreklo Marksovog metoda. Ova tendencija negiranja karaktera Marksove dijalektike se može pratiti sve do Druge internacionale, gde se u delima revizionista (posebno Bernštajna), istovetna namera manifestovala na drugi način. Međutim, Altiseova nesumnjiva zasluga je što je ova teza popularisana u marksističkim krugovima Francuske, a potom i Zapada tokom sedamdesetih i osamdesetih godina.

Za Altisea su pojmovi negacije i otuđenja iz Marksovih ranih radova ideološki. Svaki pokušaj promišljanja ovih pojmova Altise naziva pseudo-marksističkom ideologijom⁵. Tome suprotstavlja koncepciju naučnog marksizma, očišćenu od filozofskog korena Marksovog metoda. Ovim Altise Marksu učitava vlastitu koncepciju naučne filozofije u kojoj se reflektuje scijentizam i pozitivizam na čijoj osnovi gradi stanovište „teorijskog antihumanizma“. Ono je bilo, u prvom redu, reakcija na proces destaljinizacije Sovjetskog Saveza posle 20. kongresa Komunističke partije SSSR-a 1956. godine. Nakon njega pojam humanizma biva široko rasprostranjen u sovjetskom marksizmu, što po Altiseovom shvatanju dovodi do „teorijske konfuzije“ kojoj se treba suprotstaviti⁶. Stoga je za njega socijalizam naučni pojam, dok je humanizam ideološki. „Karakterizirajući ga kao ideološki pojam, ne misli time negirati njegov historijski realitet. On izražava ukupnost postojećih realiteta, ali za razliku od znanstvenog pojma on ne pruža sredstva za njihovu spoznaju, pa prema tome niti otkriva njihovu bit“⁷. U ovome se ogleda i bitna distinkcija između nauke i filozofije kod Altisea. Filozofija je za njega apstraktna forma ideološke produkcije. Stoga, umesto filozofije, on zastupa „teoriju teorijske prakse“ čija je osnovna funkcija da utvrdi jasnu razliku između ideoloških i naučnih koncepata. Može se reći da čitava Altiserova koncepcija predstavlja jednu prilagođenu, intelektualističku verziju „staljinističkog pozitivizma“⁸. Na kraju,

⁴ Isto, 24.

⁵ Ovde je uputno navesti kritiku ovog Altiseovog stanovišta koju vrši Rober Pari: „Logično, to znači da smo dovedeni dotle da odstranimo ili ukinemo izvestan broj drugih pojmova: pre svega, pojam proletera, tako kako je viđen; ali i pojam viška vrednosti: jer, šta je drugo višak vrednosti do proizvod neplaćenog, *otuđenog* (Kapital, I, 3) rada? Analiza same robe bi propala ako ne bi intervenisao marksistički operativni pojam otuđenog rada.“, u: Pari, Rober, *S ove strane marksizma*, Pogovor u Altise, Luj, *Za Marksa*, Beograd, Nolit, 1971, str. 277.

⁶ Arditi, Benjamin, Louis Althusser, u: *Palgrave Advances in Continental Political Thought*, New York, Palgrave Macmillan, 2006., str. 182-195.

⁷ Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. Tom 2*, Zagreb, Naprijed, 1975., str. 314.

⁸ Ovo je kvalifikacija Milana Kangrge. Pišući o zagrebačkom časopisu *Praxis*, on navodi slu-

Altiseova misao predstavlja jedan od najgrubljih primera imputiranja vlastitih teorijskih koncepcija Marks u celokupnoj istoriji marksizma. No, bez obzira na to, Altise je izvršio ogroman uticaj na dalji razvoj marksizma, prvenstveno kroz radove Badijua, Ransijera, Balibara, Burdijea, Pulancasa i mnogih drugih francuskih teoretičara. Njegov uticaj išao je i izvan granica Francuske, a posebno je značajan bio u Latinskoj Americi u koju je stigao zahvaljujući njegovoj studentkinji Marti Harneker.

Istovremeno se pod skutima Frankfurtskog kruga u Nemačkoj razvija tzv. *Neue Marx Lektüre* (u daljem tekstu NML) ili *Novo čitanje Marksa*. Vođeci predstavnici ovog marksističkog kružoka bili su Adornovi studenti *Alfred Šmit* (1931-2012), *Hans-Georg Bakhaus* (1929-) i *Helmut Rajhelt* (1939-). Stavovi NML-a su se gradili u oštroj kritici marksizma-lenjinizma koji imenuju pojmom *svetonazorskog marksizma* (*Weltanshauung Marxismus*), te distanciranju od Engelsove interpretacije Marksove kritike političke ekonomije. Iako pod uticajem shvatanja teoretičara Frankfurtske škole, Bakhaus i Rajhelt u fokus novog čitanja Marksa stavljaju njegovu teoriju vrednosti smatrajući da u celokupnoj tradiciji „ortodoksnog marksizma“ nije shvaćena specifičnost kritike političke ekonomije. U literaturi koja se bavi Novim čitanjem Marksa često se ističe sličnost ove škole sa osnovnim stavovima koje je sovjetski marksista *Isak Iljič Rubin* izneo još 1924. godine u knjizi *Ogledi o Marksovoj teoriji vrednosti*. Međutim, kako se ova knjiga na nemačkom govornom području pojavila tek nakon nastanka NML, tokom sedamdesetih, ne može se tvrditi da su Rubinova shvatanja direktno uticala na ovu školu⁹. Za razliku od teoretičara zapadnog marksizma koji Marksove rane spise uzima-

čaj u kom je Altise priložio svoj tekst za internacionalno izdanje časopisa: „Tada smo dobili za objavljivanje oveću raspravu od oko 50 stranica teksta od strane dotada još nepoznata autora iz Francuske koji se zvao Louis Althusser, koji je sebe smatrao marksistom (a i drugi su ga u Francuskoj takvim smatrali). Recenzenti tog njegovog priloga bili smo Rudi Supek i ja. Rudi je kao ‘francuski đak’ bio uvijek sklon Francuzima, pa je tada bio nesiguran u ocjeni te Althusserove rasprave. Međutim, ja sam napisao razornu kritiku i ocjenu tog teksta i završio je time, da je to ispod nivoa onoga što *Praxis* treba i želi objavljivati, jer je to bilo pisano sa staljinističko-pozitivističkog stanovišta. Svi su članovi redakcije gledali što će na to reći Supek, koji je donio pozitivnu ocjenu. No, kad je on čuo moje argumente, složio se da se taj članak odbije. Iako članke generalno nismo vraćali, ja sam tražio da se ovaj put učini iznimka, te smo taj prilog vratili Althusseru u Paris. Ali time ta priča nije bila završena: Althusser je nakon toga objavio tu svoju raspravu u pariškom časopisu komunističke orijentacije *La Pensee*, i sad – što je ne samo simptomatično, nego i karakteristično i znakovito za nivo tog tzv. ‘zapadnog marksizma’ – tom je raspravom Althusser postao ‘zvijezda’ i jedan od najznačajnijih i najreprezentativnijih predstavnika toga staljinistički orijentirana ‘marksizma’ u Europi i svijetu!”, Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Split, Kultura & rasvjeta, 2002., str. 25-26.

⁹ Ćurković, Stipe, *Interpretacijski spor oko Marxa: Haug vs Heinrich*, 3K: kapital, klasa, kritika, br. 1/2014., str. 9

ju za ključ čitanja *Kapitala*, NML smatra da je čitanje Marksove kritike političke ekonomije presudno za razumevanje njegovog dela kao celine. Kao analogiju ovom stanovištu uzimaju čuvenu Marksovu tezu da je poznavanje ljudske anatomije ključno za razumevanje anatomije majmuna. Na tom tragu, oštro se suprotstavljaju¹⁰ Altiseovoj koncepciji o „epistemološkom prelomu“ u Marksovom delu.

Osnovni podsticaj za pokretanje čitalačkog kružoka iz kog će proisteci NML, bilo je Bakhausovo slučajno otkriće prvog izdanja *Kapitala* u jednoj frankfurtskoj biblioteci 1963. godine u kom je uočio „razliku u izgradnji koncepta i pozicioniranju problema teorije vrednosti koje je u drugom izdanju bilo samo skicirano“¹¹. Ono što je uočeno kao presudna razlika bila je dijalektička protivrečnost u Marksovoj analizi ekvivalentnog oblika vrednosti u kom se ogleda hegelijanski koncept udvostručenja (Verdopplung) koji je mnogo vidljiviji u prvom izdanju i daje novi logički smisao Marksovoj teoriji vrednosti¹². Na tom tragu Rajhelt istražuje unutrašnju vezu između vrednosti i novca kao idealnog i realnog udvostručenja robe. Razmena uvek počinje od upotrebne vrednosti. Međutim, robe se nikada direktno ne prikazuju kao izraz ljudskog rada, iako imaju cene zbog kojih ih je moguće porediti. Tek u razmenskoj vrednosti ljudski apstraktni rad dobija „telo u kom se izražava“. U njoj postaje samerljiv odnos pojedinačne robe – koja izražava individualni, konkretni rad – sa ukupnim robnim svetom, tj. celokupnim društvenim radom. Društveno vrednovanje pojedinačnog ljudskog rada postaje moguće samo postojanjem robe u kojoj se rad u proizvodnji odmah prikazuje kao društveni. Ova roba je univerzalni ekvivalent – novac¹³. Stoga je postojanje novca nužni preduslov za postojanje istorijski nastalog kapitalističkog načina proizvodnje. „Razlog zbog kog se rad utrošen u proizvodnji robe mora izraziti u formi novca leži u protivrečnosti dvostrukog (individualnog i društvenog, prim. aut.) karaktera rada u robnoj proizvodnji“¹⁴. U tome, po Bakhausu i Rajhelu leži ključna specifičnost Marksove teorije vrednosti u odnosu na Rikardovu. Protivrečnost koja leži između konkretnog (individualnog) i apstraktnog (društvenog) rada je razlog zašto se rad izražen u vrednosti manifestuje u novčanom obliku. Stoga je Marksova teorija vrednosti monetarna.

¹⁰ Bellofiore, Riccardo; Riva, Tommaso Redolfi, *Neue Marx Lecture: putting the critique of political economy back into the critique of the society*, Radical Philosophy: Journal of Socialist and Feminist Philosophy, Jan/Feb, 2015, str. 28.

¹¹ Isto, str. 25.

¹² Isto, str. 25.

¹³ Isto, str. 30.

¹⁴ Isto, str. 31.

Kako su sami predstavnici NML isticali, uočavanje razlike između prvog i drugog izdanja *Kapitala* ne bi bilo moguće da nisu proizašli iz Adornovog teorijskog šinjela. Jedinstvenost Marksove kritike političke ekonomije je u onome što Adorno naziva „anamnezom geneze“. Prema njegovom tumačenju, Marks zasniva teoriju „društva kao subjekt-objekt realnosti“¹⁵. Bakhaus u objašnjenju ovog Adornovog stava navodi da je kapitalističko društvo „objektivno“ zato što čini apstraktnu univerzalnost koja sebi potčinjava partikularnosti. Međutim, društvo je istovremeno i subjektivno jer se reprodukuje i jedino postoji vrlinom ljudskih bića. U kapitalizmu individue svojim delanjem kreiraju objektivnu realnost (društvo) koja ih potčinjava sebi. Kapitalističko društvo kao totalitet počiva na principu razmene koja određuje sve društvene veze između njegovih članova. Razmena je ona „objektivna“ društvena veza između članova društva. Tako dolazi do „autonomizacije društva“. Ono što omogućuje razmenu roba u kapitalizmu je „jedinstvo društveno potrebnog apstraktnog radnog vremena“. Stoga je Marksovo shvatanje fetiškog karaktera robe nužni uslov za razumevanje autonomizacije društva. Dijalektički karakter razmene je u tome što se fetiški karakter robe prikazuje, s jedne strane, kao privid, a s druge strane kao suvereni realitet. Dijalektičkom teorijom društva moguće je razumeti autonomizaciju društva i objasniti genezu ovog procesa. Stoga je za Adorna istorijski materijalizam „anamneza geneze“, jer objašnjava kako kapitalističko društvo postaje nezavisna, otuđena sila u odnosu na pojedince koji ga čine. Ovo je osnov na kom NML temelji svoje čitanje Marksove teorije vrednosti – autonomizacija društva je spoljna manifestacija temeljne protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje sadržane u dvostrukom karakteru rada koji proizvodi robu.

Ono što karakteriše školu Novog čitanja Marksa je njezino zatvaranje u akademsku poziciju specijalizovanog čitanja Marksovog dela i potpuno odvajanje marksističke teorije od konkretnog političkog delovanja kroz sedamdesete i osamdesete godine. No, nakon nacističkog varvarstva, te snažnog antikomunističkog sentimenta na kom je uspostavljena posleratna SR Nemačka, nije ni bilo nekakve organizovane komunističke partije koja bi pretendovala na korenitu promenu društva. Velika je zasluga NML što je ponovo u fokus marksizma stavila teoriju vrednosti kao osnovu Marksove kritike političke ekonomije.

Kao još jedan bitan teoretičar iz ovog perioda izdvaja se argentinsko-meksički filozof *Ernike Dusele* (1934-) koji izrasta iz specifične latinoameričke filozofije oslobođenja koja se razvijala i u delima Rodolfa Kuša, Artura Roiga i Leopolda Zee. Ova filozofska koncepcija bliska je teologiji oslobođenja, ali ih ne treba uzimati kao identične. Socijalno poreklo filozofije oslobo-

¹⁵ Isto, str. 25.

đenja nalazi se u spoljno-političkim napadima Sjedinjenih Država na nezavisne levičarske režime u Latinskoj Americi (vojni pučevi u Čileu i Argentini), ali i u kubanskoj revoluciji. Dusele je svoje široko obrazovanje sticao u domovini Argentini i Evropi¹⁶, a kao društveno angažovan je bio meta napada argentinske vojne hunte, te bio prisiljen da emigrira u Meksiko 1975. godine u kom i danas živi i radi. Na njega su presudan uticaj ostvarile filozofija Emanuela Levinasa i Marksova kritika političke ekonomije.

Polazna tačka u Duselevoj koncepciji je podjela savremenog kapitalističkog sveta na centar i periferiju, u kojoj periferiju povezuje sa kategorijom spoljašnjosti koju preuzima od Levinasa¹⁷. Odnos između kapitalističkog centra (totaliteta) i periferije (spoljašnjosti) je odnos *zavisnosti*. Glavno obeležje ovog odnosa je prenos viška vrednosti iz periferije u centar. Time Dusele čita Marksa iz specifične latino-američke pozicije zavisnosti, pokušavajući da se distancira od evropocentričnog promatranja kapitalizma. Na tom tragu on prepoznaje vertikalni i horizontalni odnos između rada i kapitala¹⁸. Vertikalni društveni odnos je onaj u kom se ostvaruje višak vrednosti, odnos u kom rad proizvodi kapital, a karakteriše ga eksploatacija. Horizontalni društveni odnos ima međunarodni karakter i u njemu se odvija utakmica između buržoazija razvijenih i nerazvijenih svetskih regiona. Ovaj odnos ima obeležje dominacije, a ne eksploatacije jer se u njemu ne proizvodi višak vrednosti. Ovim odnosom višak vrednosti se deli između različitih regiona, u glavnini tekući od periferije ka centru. Stoga se Dusele zalaže za emancipaciju zemalja periferije ili tzv. Trećeg sveta, pri čemu uvodi kategoriju naroda (*pueblo*) pod kojom podrazumeva daleko širi pojam potlačenih masa od Marksovog proletarijata. Smatrajući da temeljna distinkcija na kojoj Marks gradi kritiku političke ekonomije nije između konkretnog i apstraktnog rada, niti između razmenske i upotrebne vrednosti, Dusele je pronalazi u razlici između živog i opredmećenog rada. Živi rad je u srcu kapitalističke eksploatacije, višak vrednosti je doslovno ukraden od radnika¹⁹. Stoga je Marksova kritika političke ekonomije u svojoj suštini etička.

Analizi Marksove teorije Dusele je posvetio tri knjige²⁰ u periodu od 1985. do 1990. godine, komentarišući *Grundrisse, Prilog kritici političke ekonomije*

¹⁶ Doktorirao je filozofiju u Madridu, istoriju na Sorboni. Teološko obrazovanje sticao je u Parizu i Minsteru.

¹⁷ Hoff, Jan, *Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965*, str. 57.

¹⁸ Isto, str. 58.

¹⁹ Burton, Mark, Osorio, Jorge M. F., *Introducing Dussel: the Philosophy of Liberation and Really Social Psychology*, Psychology In Society, n. 41, Jan. 2011.

²⁰ Te tri knjige su: 1. La produccion teorica de Marx: un comentario a los Grundrisse (1985), 20

je, *Rukopise 1961-1963 (Teorije o višku vrednosti)* i *Kapital*. Iako nalazi da je uticaj Hegela na Marksa presudan, posebno u Grundrisseu, Dusel smatra da Marks kao „mislilac spoljašnjosti“ ide preko hegelovskog „mišljenja totaliteta“²¹. U njegovoj interpretaciji, kategorija totaliteta se odnosi na kapital, dok se kategorija spoljašnjosti odnosi na živi rad. Na ovoj tački Duselove analize, Marksova misao uticaj crpi iz Šelingove filozofije. „Živi rad kao subjektivitet radnika je kod Dusela uzet kao ‘ono drugo’ kapitala, kao nešto što je ‘spoljašnje’ totalitetu kapitala, ali koje kapital inkorporira u sebe”²². Prema tome, Marksova kritika političke ekonomije ne može se po Duselu poistovetiti s Hegelovom logikom totaliteta. Hegelova logika polazi od bića, dok Šeling tvrdi da postoji nešto pre bića što omogućuje njegovo postojanje. Tako kod Marksa živi rad kreira višak vrednosti koji omogućuje postojanje kapitala. Ovakvo čitanje Marksove teorije vrednosti kao „misli spoljašnjosti” je nesumnjivo rezultat Duselove namere da Marksovu misao posmatra iz latinoameričke perspektive „periferije” u globalnom kapitalizmu. Bez obzira što je njegovo čitanje Marksa podložno kritici, nema sumnje da predstavlja originalan doprinos marksističkoj teoriji. Osim toga, za razliku od ostalih glavnih teorijskih tendencija marksizma nakon 1968. godine, Duselova misao i filozofija oslobođenja uopšte bile su usko povezane sa konkretnom političkom borbom potlačenih masa Latinske Amerike. Najbolje svedočanstvo vitalnosti filozofije oslobođenja dala su tamošnja politička gibanja u novom milenijumu. U gotovo svakoj zemlji Latinske Amerike revolucionarna levica je i dalje bitan socijalno-politički faktor koji pledira na radikalnu promenu postojećeg.

MARKSIZAM NAKON PROPASTI SOVJETSKOG SAVEZA

Posmatrajući propast Sovjetskog Saveza u poslednjoj deceniji 20. veka iz današnje perspektive, moguće je izvesti nekoliko zaključaka koji se tiču marksističke teorije i prakse. Postojanje Sovjetskog Saveza imalo je kontradiktoran uticaj na razvoj marksizma kao teorije: s jedne strane, Marksova misao je vulgarizovana njenim pojednostavljenim šematskim interpretacijama u okvirima sovjetskog marksizma i njegovih međunarodnih sledbenika, što je, na drugoj strani, vodilo potrebi za drugačijim (doslednijim) čitanjem Marksa u delima Lukača, Markuzea i onoga što podrazumevamo pod zapad-

Hacia un Marx desconocido: un comentario de los Manuscritos del 61-63 (1988), 3. El ultimo Marx (1863-1882) y la liberacion latinoamericana: un comentario a la tercera y cuarta redaccion de la „Capital“ (1990).

²¹ Hoff, Jan, *Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965*, str. 171.

²² Isto, str. 172, prevod M. P.

nim marksizmom. Postojanju moskovskog Instituta Marks-Engels-Lenjin dugujemo uvid u Marksov mladalački opus koji je uticao na „praksološko” čitanje Marksa. U političkom smislu, Sovjetski Savez je sputavao samostalni razvoj političkih pokreta radničke klase u drugim zemljama, ali isto tako obezbeđivao komunističkom pokretu relevantnost u globalnoj politici, te svojevrsnu „zaleđinu” i bazu u vidu jedne moćne zemlje. Postojanje „realnog socijalizma” primoralo je glavne kapitalističke zemlje na dodatnu demokratizaciju, te ustupke radničkoj klasi kroz elemente socijalne države uvedene posle Drugog svetskog rata²³. Koliko je demokratizacija kapitalističkih zemalja Zapada bila izraz straha od organizovanog radničkog pokreta, najvidljivije je danas. Nepostojanje masovnih organizacija radničke klase sada je garant nesmetanog sprovođenja neoliberalne politike oličene u postepenom ukidanju elemenata socijalne države i obračunavanju sa prethodno ostvarenim stepenom radnih prava.

Kolaps Sovjetskog Saveza označio je eroziju marksizma kao masovnog političko-ideološkog pokreta. U čitavom nizu bivših socijalističkih zemalja (prvenstveno Istočne Evrope), institucionalno izučavanje Marksa je obustavljeno, te se smatra društveno nepoželjnim. Interes za Marksovu teoriju, posebno u devedesetim godinama, dramatično je opao. „Rekvijem” za marksizam postao je opšte mesto intelektualnog diskursa²⁴. Teza Fransisa Fukujame o „kraju istorije” plasirana u devedesetim, bila je široko prihvaćena. Po njoj je postojeći liberalno-kapitalistički sistem krajnji stupanj razvitka ljudskog društva. Trijumfalno je promovisan „kraj ideologije” čime se podrazumevala neupitnost postojećih ekonomskih odnosa i na njima uspostavljene ideološke hegemonije (neo)liberalizma. Međutim, Fukujaminu tezu su vrlo brzo demantovali antagonizmi unutar samog kapitalizma. Upravo u „post-sovjetskom” dobu se pokazalo da su konflikti i krize permanentno obeležje kapitalizma, bilo da se manifestuju u ratnim žarištima širom planete ili na ekonomskom polju.

Marksističku teoriju u poslednjoj dekadi 20. i prvoj dekadi 21. veka karakterisalo je zatvaranje u male akademske krugove ili čitalačke kružoke²⁵. U

²³ Više o ovoj temi može se naći u mom tekstu povodom stogodišnjice Oktobarske revolucije na <http://www.oktobar.net/naslede-oktobarske-revolucije/>

²⁴ Hoff, Jan, , *Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965*, str. 64.

²⁵ Kratak pregled marksističke teorije u ovom periodu daje Hof. U Rusiji se ističu Aleksandar Buzgalin i Andrej Kolganov koji vrše kritiku teorijskog staljinizma s pozicija tzv. humanističkog marksizma. U Mađarskoj Hof najinteresantnijim nalazi Ištvana Mesaroša koji svoje koncepcije iznosi u knjizi *Beyond Capital* iz 1995. Čileanska teoretičarka Marta Harneker nastupa s altiserijanske pozicije „strukturnalističkog marksizma“, dok Nemač Hajnc Ditrih nastanjen u Meksiku promovise „socijalizam za 21. vek“ direktno inspirisan bolivarskom revolucijom koju

njenom društvenom statusu ogledao se istorijski poraz komunističke ideje na prelazu između dva stoleća. Odijum vladajućih teorijsko-političkih krugova prema Marksu prenošen je propagandnim sredstvima ideološkog aparata na sve slojeve globalne populacije. To je prvenstveni razlog zašto nijedan protestni pokret²⁶ nakon kolapsa „realnog socijalizma” nije uzeo njegovu kritiku političke ekonomije kao polaznu tačku vlastite kritike kapitalizma. Međutim, Marksova misao opstaje kao aktuelna misao današnjice zbog opstajanja predmeta njezine kritike – kapitalističkog društva.

Čitav niz teoretičara²⁷ zadržao je levičarsko usmerenje i nakon kolapsa masovnog marksizma, pokušavajući kritički da promišlja postojeće. Na planu recepcije Marksove kritike političke ekonomije izdvaja se *Mihael Hajnrih* (1957-). Ovaj nemački „marksolog”, specijalizovan za Marksovu teoriju vrednosti, može se smatrati pripadnikom mlađe generacije *Novog čitanja Marksa*. Hajnrih svoje stanovište gradi na kritičkoj distanci prema svetona-zorskom marksizmu formiranom u *Anti-Diringu*, te Engelsovoj redakciji drugog i trećeg toma *Kapitala* koja je bila sadržana u prvoj verziji sabranih dela Marksa i Engelsa²⁸. Stoga insistira na čitanju MEGA II (Marx-Engels Gesamtausgabe) kritičkog izdanja²⁹ Marksovih sabranih dela koje je utemeljeno na originalnim Marksovim rukopisima. Čitav njegov teorijski napor usmeren je

je predvodio Hugo Čavez u Venecueli. Za više detalja o marksističkim koncepcijama tog perioda pogledati u Hof, Jan, *Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965*, str. 64-72.

²⁶ Antiglobalistički pokret koji je svoj vrhunac imao na demonstracijama protiv grupe 8 najmoćnijih država sveta (G8) u Sijetlu 1999. i Đenovi 2001. godine, a zatim i pokret Occupy koji je nastao kao reakciju na svetsku ekonomsku krizu izazvanu mešetarenjem finansijskog kapitala 2008. godine.

²⁷ Među njima se ističu Alan Badiju, Antonio Negri, Đani Vatimo, Teri Iglton, Enrike Dusel, i drugi.

²⁸ U pitanju su Marx-Engels Werke – MEW. Marks-Engels Dela (MED) su naš prevod ove verzije sabranih dela.

²⁹ Projekat MEGA pokrenut je od strane moskovskog Instituta Marks-Engels-Lenin 1927. godine. Posle objavljivanja 14 tomova sabranih dela rad na ovom projektu je obustavljen. Rukovodstvo Instituta (Rjazanov) i istaknuti saradnici (Rubin) su eliminisani u staljinskim čistkama tokom tridesetih godina. Projekat je pod nazivom MEGA 2 ponovno pokrenut krajem 1960-ih u kooperaciji Instituta za marksizam-lenjinizam Sovjetskog Saveza i Nemačke Demokratske Republike (DDR). Do raspada „realnog socijalizma“ objavljeno je 40 tomova u izdanju Dietz Verлага iz Berlina. 1990. godine rad na projektu preuzima Internationale Marx-Engels Stiftung sa sedištem u Amsterdamu. Planirano je objavljivanje 114 tomova sabranih dela Marksa i Engelsa u izdanju berlinske Akademie Verlag. Završetak projekta je planiran za 2025. godinu. Veliki deo objavljenog je dostupan u digitalnom obliku na <http://megadigital.bbaw.de/index.xql> prema: Ćurković, Stipe, *Interpretacijski spor oko Marxa: Haug vs Heinrich*, 3K: kapital, klasa, kritika, br. 1/2014., str. 9.

ka rekonstrukciji Marksove teorije vrednosti³⁰, pri čemu ističe i nedoslednosti i protivrečnosti³¹ kod samog Marksa.

Ono što – po Hajnrihovom uvidu – Marksovu kritiku u bitnom razlikuje od klasične ekonomske škole jeste neophodan neempirijski teorijski nivo kojom se prodire u srž predmeta političke ekonomije. Marksov pristup karakteriše visok nivo apstrakcije kojim u sva tri toma Kapitala izlaže kapitalistički način proizvodnje u „idealnom proseku”³². To je ključni razlog zbog koga Marks uspeva da „uhvati” samu esenciju, odnosno princip kapitalizma. „Ukoliko je moguće da pričamo o postojanju kapitalizma u Engleskoj 19. stoleća i Nemačkoj 21. stoleća, onda mora biti nečeg zajedničkog u ova dva slučaja što nam omogućuje da koristimo ovaj pojam. Marksovo izlaganje okrenuto je ka ovoj istovetnosti koja se može naći u svakom obliku razvijenog kapitalizma”³³.

Hajnrihova debata³⁴ sa Fricom Haugom (1936-) vođena na stranicama časopisa *Argument* obeležila je marksističku teoriju u Nemačkoj na početku novog milenijuma. Među brojnim pitanjima vezanim za Marksovu kritiku političke ekonomije koja su pokrenuta u ovoj debati, izdvaja se pitanje prakse. Prema Hajnrihovom shvatanju pitanje prakse se ne može odvojiti od kapitalističkog načina proizvodnje. Robni odnos koji se njime uspostavlja presudno utiče na praksu, odnosno konkretno ljudsko delanje u kapitalizmu. Bez obzira na slobodu izbora pojedinaca, izvan robnog odnosa je u kapitalizmu moguće ostati samo pod pretpostavkom materijalne propasti. Nužnost stupanja u robni odnos čini da on postaje „naturalizovan”, te se pri-

³⁰ Ovdje neće detaljnije biti reči o Hajnrihovoju interpretaciji, tj. rekonstrukciji Marksove teorije vrednosti, bez obzira što ona predstavlja centralnu tačku i najveću vrednost Hajnrihovog bavljenja Marksom. Razlog tome je što bi se u osnovnom smislu ponavljalo shvatanje teorije vrednosti izneseno u odeljku teksta koji se bavio Novim čitanjem Marksa. Hajnrihova knjiga „Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije“ prevedena je i objavljena u izdanju zagrebačkog Centra za radničke studije 2015. godine. Knjigu je moguće besplatno preuzeti u elektronskom formatu na stranici <http://www.rosalux.rs/bhs/uvod-u-marxovu-kritiku-politicke-ekonomije>.

³¹ Posebno su vredni Hajnrihovi uvidi u ona mesta kod Marksa u kojima se može naći povoda za kasniji „fatalistički determinizam” tradicionalnog marksizma, od Engelsa na dalje – Heinrich, Michael, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb, Centar za radničke studije, 2015., str. 186-193.

³² Hof, Jan, *Marxism Worldwide*, str. 211.

³³ Heinrich, Michael, 2008, str. 17, u: Hof, Jan, *Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965*, str. 211., prevod autora.

³⁴ Prevod čitave debate dat je u zagrebačkom časopisu 3K: kapital, klasa, kritika, br. 1/2014., koji je moguće naći u pdf formatu na <http://www.rosalux.rs/bhs/3k-kapital-klasa-kritika>. Debata počinje Haugovim odgovorom na tekst Hajnriha u kom ga ovaj kritički smešta među predstavnik „tradicionalnog marksizma“. Debata pokreće mnoga pitanja vezana za Marksovu kritiku političke ekonomije u koja je nemoguće ulaziti u formatu ovog rada.

kazuje kao svojevrsna „druga priroda” članovima ovog tipa društva³⁵. Postvarenje koje se odvija u sferi svesti predstavlja jedan od osnovnih razloga zašto klasni položaj ljudi automatski ne implicira odgovarajuću revolucionarnu praksu ka prevazilaženju stanja u kom su zatečeni. Zato je Marksovo izlaganje fetiškog karaktera robe jedno od centralnih mesta njegove kritike političke ekonomije³⁶. Iako se usled fetiškog karaktera društvenih odnosa postojeći kapitalistički odnosi konstituiraju kao objektivna nužnost, fetišizam nije stanje iz kog nema izlaza. Granice koje on uspostavlja moguće je probiti iskustvom i refleksijom³⁷. Međutim, svaka rasprava o praksi u kapitalizmu mora uzeti u obzir pojam fetišizma. Zato nam *Kapital* na najbolji način objašnjava zašto su revolucionarni događaji retkost, te zašto svaka pobuna ne vodi automatski borbi protiv kapitalizma³⁸.

Naposletku, može se zaključiti da je nakon perioda potpune marginalizacije Marksove kritike političke ekonomije posle kolapsa „realnog socijalizma”, sami antagonistički karakter kapitalizma manifestovan u ekonomskoj krizi iz 2008. godine ponovo podstakao interes za Marksovo delo u globalnim okvirima. Tako je recepcija Marksa prešla puni krug, vraćajući ga danas na početak – u kritiku postojećih socijalno-ekonomskih odnosa. Pojava interneta kao jednog od najrevolucionarnijih tehnoloških izuma u čitavoj ljudskoj istoriji otvorila je novo polje ekonomije koje zauzima sve dominantnije mesto u ukupnoj globalnoj ekonomiji. Primena Marksove teorije vrednosti u digitalnoj ekonomiji danas nam otkriva da se profit kompanija poput Googlea ili Facebooka u velikoj meri temelji na potpuno besplatnom svakodnevnom radu korisnika interneta koji ovim kompanijama pružaju informacije koje se posle koriste u procesu proizvodnje i razmene. Osvetljavanje digitalnog rada je novi fenomen o kom marksistička teorija korišćenjem teorije vrednosti tek treba da da svoj uvid.

Nemogućnost radikalne marksističke kritike kapitalizma da se u prethodnoj deceniji obeleženoj globalnom ekonomskom krizom ostvari u konkretnoj političkoj praksi koja bi predstavljala relevantan izazov postojećem, ostavlja ovo pitanje u potpunosti otvorenim. Ideološka hegemonija (neo)liberalizma ostvarena nakon kraha real socijalizma je stavljanje odnosa između rada i kapitala u fokus politike glavnog toka učinila gotovo nemogućim. Penetracija srednjeklasne identitetske politike u levi politički spektar koja zapo-

³⁵ Ćurković, Stipe, *Interpretacijski spor oko Marxa: Haug vs Heinrich*, 3K: kapital, klasa, kritika, br. 1/2014., str. 11-12.

³⁶ Isto, str. 12.

³⁷ Heinrich, Michael, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb, Centar za radničke studije, 2015., str. 180.

³⁸ Isto, str. 93.

činje sedamdesetih godina 20. veka, svoj puni zamah ostvaruje s propašću Sovjetskog Saveza. Ovim su revizionističke tendencije socijaldemokratije s početka veka dovedene do krajnjih konsekvenci s porazom revolucionarne levice na kraju veka. Socijaldemokratija danas egzistira isključivo u okvirima (neo)liberalizma, odričući se i onog minimuma socijalne politike koji je bio njeno glavno obeležje kroz gotovo čitav 20. vek. Ponovno stavljanje odnosa između rada i kapitala u fokus konkretne političke delatnosti mora, stoga, biti prioritet pri bilo kakvom pokušaju organizovanja radikalne levice.

RECEPCIJA MARKSOVE KRITIKE POLITIČKE EKONOMIJE NA JUGOSLOVENSKOM GOVORNOM PODRUČJU

Odjeci *Kapitala* na našim prostorima mogli su se osetiti dosta brzo nakon objavljivanja prvog toma. Već 1872. godine je u listu *Radnik* koji je pokrenuo Svetozar Marković objavljeno nekoliko odlomaka iz 8. glave prvog toma knjige. Kasnije su prevedeni i objavljivani neki delovi 11., 12., 13., 14. i 23. glave prvog toma (mahom u listu *Omladina* 1877. i 1878. godine, ali i u drugim časopisima). 1900. godine u Ženevi izlazi i srpskohrvatski prevod izvoda iz *Kapitala* koje je za francusku publiku pripremio Gabrijel Devil³⁹. Zаметак marksiističke teorije i organizovanog radničkog pokreta na ovim prostorima neraskidivo je vezan uz delo pomenutog *Svetozara Markovića* (1846-1875). Druga generacija ovdašnjih socijalista kojoj su pripadali Dragiša Lapčević, Radovan Dragović, Mita Cenić i *Dimitrije Tucović* (1881-1914) osnovali su Srpsku socijaldemokratsku stranku (SSDS) koja je igrala zapaženu ulogu u parlamentarnom životu Kraljevine Srbije. Tucović je bio njezin glavni pokretač i organizator, a delovao je i kao novinar i urednik Radničkih novina i Borbe. SSDS je bila veliki protivnik velikosrpskog nacionalizma koji je posebno kritikovala po pitanju terora nad albanskim stanovništvom u toku Balkanskih ratova. Nacionalizmu se suprotstavljala koncepcijom Balkanske federacije. Partija je bila članica Druge internacionale, a doslednost njenog internacionalizma videla se i u pripremama za Prvi svetski rat kada je SSDS bila jedina evropska socijaldemokratska partija koja je glasala protiv ratnih kredita.

Nakon rata, 1919. godine SSDS kolektivno pristupa novoosnovanoj Socijalističkoj radničkoj partiji (komunista) koja je bila preteča Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Echo Oktobarske revolucije koji je uzdrmao čitav svet, posebno je plodno tlo našao u novoformiranoj Kraljevini SHS. U ovom periodu *Moše Pijade* (1890-1957) počinje ozbiljniji napor na prevođenju *Ka-*

³⁹ Svi materijalni podaci o recepciji *Kapitala* na našem govornom području uzeti su iz redakcijske napomene trotomnog „Prosvetinog“ izdanja *Kapitala* iz 1973. godine.

pitata u celini. Sva tri toma Pijade prevodi u zatvorima stare Jugoslavije u kojima je boravio kao pripadnik ilegalne⁴⁰ komunističke partije. Prvi tom Pijade prevodi zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, a drugi i treći tom prevodi samostalno u Lepoglavi. Prevod prvog toma je tajno iznesen iz Lepoglave 1932. godine, da bi bio objavljen u izdanju beogradskog „Kosmosa” 1933. godine. Rukopis su za štampu pripremili August Cesarec i Veselin Masleša. Drugi tom je objavljen već 1934. godine, dok se na izlazak trećeg toma moralo sačekati do 1948. Na polju teorije marksizma u međuratnom periodu možemo istaći radove Filipa Filipovića, Ognjena Price, V. Masleše, Otokara Keršovanija, Dušana Nedeljkovića i drugih⁴¹. U ovom periodu su pitanja konkretne političke delatnosti (naročito pitanje uspostavljanja funkcionalne i efikasne organizacije u uslovima ilegalnog rada) imala primat nad pitanjima teorije gde se sledila doktrina marksizma-lenjinizma shodno liniji Treće internacionale. Delovanje jugoslovenskih komunista bilo je specifično i slično uslovima u predrevolucionarnoj Rusiji, pre svega zbog socijalne strukture stanovništva. Industrija je bila u zametku, u državi je oko 75% stanovništva pripadalo seljaštvu. Zemlju je opterećivao visok stepen (materijalne, kulturne i teorijske) zaostalosti za glavnim evropskim i svetskim tokovima. Značajniji razvoj marksističke teorije na jugoslovenskom prostoru morao je sačekati završetak Drugog svetskog rata i socijalnu revoluciju koja je sa završetkom rata nastupila na ovom području.

Nakon oslobođenja od fašizma počinje, prvenstveno, prevodilačko-izdavačka delatnost na polju marksističke teorije. Prevod Marksovih *Ranih radova* objavljen 1953. godine značajno je oblikovao glavni tok marksističke teorije u Jugoslaviji. Međutim, raskid sa Sovjetskim Savezom nakon rezolucije Informbiroa 1948. godine je presudno uticao i na postepen teorijski razlaz sa staljinističkom doktrinom marksizma-lenjinizma. Najznačajniji događaj koji je označio definitivan raskid jugoslovenskog marksizma sa njegovom sovjetskom varijantom desio se krajem 1960. godine na simpozijumu Jugoslovenskog društva za filozofiju održanom u Bledu. Tema simpozijuma bila je teorija odraza, do tada široko prihvaćena u jugoslovenskom marksizmu. Sa pozicija kritike ove teorije nastupila je manja grupa (prvenstveno zagrebačkih) teoretičara. Centralna tačka kritičkog promišljanja teorije odraza sadržana je u re-

⁴⁰ Odmah po osnivanju, jugoslovenski komunisti su ostvarili značajne izborne rezultate. 1920. godine na lokalnim izborima osvojena su mesta gradonačelnika Zagreba i Beograda. Obavljanje ovih funkcija komunistima je onemogućeno raznim zabranama centralnih vlasti u Beogradu. Obznanom 30.12.1920. godine vlasti Kraljevine Jugoslavije su zabranile rad KPJ i otvorile vrata diktaturi koja će u većoj ili manjoj meri biti obeležje ove države tokom čitavog njenog postojanja.

⁴¹ Više u Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. Tom 2*, Zagreb, Naprijed, 1975., str. 363-364.

feratu *O nekim bitnim pitanjima teorije odraza*⁴² zagrebačkog filozofa Milana Kangrga (1923-2008). Kangrga je postavio pitanje odnosa Engelsove i Marksove teorije, zaključivši da je „Marx u Engelsovoj interpretaciji vraćen na nivo mehaničkog, kontemplativnog materijalizma 17. i 18. stoljeća”⁴³. Shvatajući ovo kao polaznu tačku teorije odraza, Kangrga i saradnici su u burnoj diskusiji koja je usledila nakon njegovog referata snagom argumenata „porazili” suprotstavljenu (i većinsku) struju tzv. *dijamatovaca*⁴⁴ predvođenu Dušanom Nedeljkovićem. Ovaj događaj je presudno odredio pravac jugoslovenskog marksizma u narednih gotovo tri decenije. On je u bitnom bio određen osnovnim pogledima grupe filozofa, sociologa i teoretičara marksizma okupljenih oko *Korčulanske ljetne škole* (pokrenute 1963.) i časopisa *Praxis*, pokrenutog 1964. godine. Ovom krugu – koji je nazivan i *zagrebačka filozofija prakse* – pripadali su Milan Kangrga i Gajo Petrović kao centralni teorijski i organizacioni umovi, te Predrag Vranicki, Branko Bošnjak, Rudi Supek, Danko Grlić, Ivan Kuvačić, Veljko Cvjetičanin, Vanja Sutlić i drugi. Osnovna pozicija praxis filozofije je proizlazila iz hegelijanskog čitanja Marksove metode, kritike marksizma Druge i Treće internacionale, te filozofije prakse kao mišljenja revolucije. Teoretičare ovog kruga možemo smestiti u okvire marksističkog humanizma koji se formirao u delima, pre svega, Lukača, Bloha i Markuzea⁴⁵. Zagrebačka filozofija prakse bila je svetski relevantna pojava u filozofiji 20. veka, te je vodila ravnopravan dijalog sa svim filozofskim koncepcijama svoga vremena. Ovome svedoči i živa internacionalna teorijska diskusija koja se vodila na stranicama časopisa *Praxis* i u okvirima Korčulanske ljetne škole. Dovoljno je pogledati spisak učesnika⁴⁶ Škole ili sastav redakcije⁴⁷ Časopisa da bi se zaključilo da se u njihovim okvirima vodila možda i najpotentnija marksistička, i ne samo marksistička, teorijska diskusija toga vremena. Zagrebačka filozofija prakse često je poređena sa Frankfurtom školo-

⁴² *Neki problemi teorije odraza: referati i diskusije na IV stručnom sastanku Udruženja, Bled, 10-11 novembra 1960.*, Beograd, Jugoslovensko udruženje za filozofiju, 1960.

⁴³ Petrović, Gajo, *Marx i marksisti*, Zagreb, Naprijed, 1986., str. 152.

⁴⁴ „Dijamat“ – dijalektički materijalizam.

⁴⁵ Za potpuniji opis Praxis-filozofije pogledati Perović, Milenko A., *Praxis-filozofija*, Arhe: časopis za filozofiju, God. 11, br. 22 (2014), str. 123-127., kao i Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Split, Kultura & rasvjeta, 2002., str. 299-310.

⁴⁶ Celokupan spisak učesnika Korčulanske ljetne škole može se naći u Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Split, Kultura & rasvjeta, 2002., str. 351-355. U velikoj grupi teoretičara svakako se izdvajaju H. Markuze, E. From, E. Bloh, E. Mendel, K. Košik, L. Goldman, A. Lefevr, K. Akselos, L. Kolakovski, T. Botomor, A. Zon-Retel, E. Fink, J. Habermas.

⁴⁷ Članovi redakcijskog saveta, između ostalih su bili K. Akselos, Z. Bauman, E. Bloh, T. Botomor, U. Ceroni, E. Fink, E. From, L. Goldman, A. Gorc, J. Habermas, A. Heler, L. Kolakovski, Đ. Lukač, H. Markuze.

lom, kako po svom osnovnom teorijskom opredeljenju, tako i po brojnosti teoretičara i raznovrsnosti tema koje su obrađivane⁴⁸. Postavljajući „kritiku svega postojećeg” u središte programskog opredeljenja praxis filozofije, zagrebačka filozofija prakse bila je u složenom odnosu s jugoslovenskim vlastima. Taj odnos je permanentno bio na ivici konflikta i pod čestom pretnjom zabrane rada škole i časopisa. Konačno, časopis i škola su prestali sa radom 1974. godine uskraćivanjem sredstava za njihov dalji rad.

Istorija poslednje decenije 20. veka ispisivana je krvlju u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije u svojevrsnoj nacionalističkoj kontrarevoluciji koja je iscrtila nove nacionalne granice i označila povratak kapitalističkim ekonomskim odnosima. Marks i marksizam bivaju ekskomunicirani iz javnog diskursa. Masovno konvertitstvo intelektualaca postaje glavno obeležje teorije u postjugoslovenskom prostoru. Nekadašnji dogmatski marksisti postaju ideolozi nacionalizma ili, u ređem slučaju, zastupnici ideologije slobodnog tržišta⁴⁹. Institucionalno proučavanje marksizma postaje deo neželjene prošlosti. Sećanje na Marksa i marksizam se odvija na marginama akademskog života. Tek s prestankom ratova na Balkanu početkom novog milenijuma, promišljanje stvarnosti marksističkom metodologijom prestaje da bude društvena stigma u onoj meri u kojoj je to bila u prethodnoj deceniji. Poslednjih godina su vidljivi pomaci u revitalizaciji interesa za Marksovom teorijom. Najznačajniji naponi na ovom polju ostvareni su pod okriljem Roza Luksemburg fondacije za jugoistočnu Evropu⁵⁰. Pri tom, mora se istaći prevodilački poduhvat Centra za radničke studije (Zagreb), koji je Hajnrihov *Uvod u Marksovu kritiku političke ekonomije* učinio dostupnim jugoslovenskoj publici⁵¹. Nasleđe praxis filozofije i velika prevodilačka delatnost na polju marksističke literature u doba Jugoslavije, kombinovani sa potpunim krahom nacionalističke „tranzicije“ koju živimo, nužno vode obnovi interesa za Marksovom kritikom političke ekonomije na postjugoslovenskom prostoru.

⁴⁸ Svoje viđenje odnosa ove dve grupacije dao je Gajo Petrović u odeljku *Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse* njegove knjige *Marx i marksisti* (Zagreb, 1986., str. 298-326).

⁴⁹ Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002., str. 37-39.

⁵⁰ Sve publikacije dostupne u pdf formatu na adresi <http://www.rosalux.rs/bhs/all-publications>

⁵¹ Centar za radničke studije donosi i najaktuelnije tokove marksističke misli našoj čitalačkoj publici i kroz časopis *3K: kapital, klasa i kritika* - http://www.rosalux.rs/bhs/3k_kapital_klasa_kritika_treci_broj

KRITIKA MARKSOVE KRITIKE POLITIČKE EKONOMIJE

Potreba za kritikom Marksa javlja se još za njegova života, a intenzivira se nakon objavljivanja *Kapitala* i osnivanja Međunarodnog udruženja radnika (Prve internacionale). Kritika njegovog dela u proteklih 150 godina tekla je iz tri pravca: 1. kritika teorije vrednosti kao temelja Marksove kritike političke ekonomije, 2. kritika Marksove dijalektičke metode i 3. ideološka kritika marksizma.

Krajem 19. veka se u delima Vilijama Dževonsa, Karla Mengera i Leona Valrasa formira tzv. marginalistički pravac u ekonomiji. Ova škola javlja se kao opozit klasičnoj ekonomiji Smita i Rikarda, a potom i Marksa. Za razliku od klasične ekonomije i Marksa čija se teorija u ekonomiji smatra objektivnom teorijom vrednosti, marginalisti zasnivaju tzv. *subjektivnu teoriju vrednosti*. Suprotno objektivnoj teoriji vrednosti koja je vrednost robe pronalazila u procesu proizvodnje, odnosno u radu kao izvoru vrednosti, subjektivistička teorija osnovu vrednosti pronalazi u procesu razmene i potražnje (potrošnje). Tako je kritika Marksa morala poći sa pozicija koje su u ekonomskoj teoriji zapravo prethodile klasičnoj ekonomskoj školi Smita i Rikarda. Marginalistički pravac je ostvario veliki uticaj na dalji razvoj ekonomske misli. Na njegovim osnovama formirale su se Austrijska ili Bečka (psihološka) škola, Lozanska (matematička) škola, te Kembridžka (neoklasična, maršalijanska) škola. Najkonkretniji napad na Marksovu teoriju vrednosti dolazio je od Austrijske ekonomske škole. Utemeljena u radu Karla Mengera, ova škola se dalje razvijala u delima njegovih učenika *Eugena Bam-Baverka* (1851-1914) i *Fridriha Vizera* (1851-1926). Ovi teoretičari vrednost robe objašnjavaju psihološkim momentima pod kojima podrazumevaju subjektivnu ocenu potrošača o vrednosti nekog proizvoda⁵². Na ovim osnovama kasnije su se temeljile razne teorije koje su poreklo profita nalazile u procesu razmene, odnosno u menadžerskim sposobnostima vlasnika kapitala, a ne u procesu proizvodnje, odnosno eksploataciji radne snage. Knjiga *Kamata i kapital* (1884) Bam-Baverka predstavlja prvu sistematsku kritiku Marksove teorije vrednosti. U prvoj svesci ove knjige on pokušava da obori Marksovu teoriju vrednosti iznetu u prvoj knjizi *Kapitala* kritikujući njegovu teoriju kamate iznetu u trećoj knjizi. Osnova Bam-Baverkove kritike je sadržana u tvrdnji da postoji protivrečnost između ove dve teorije, odnosno između prve i treće sveske *Kapitala*. Bam-Baverk tako u skladu sa subjektivističkom teorijom tvrdi da vrednost neke robe određuje njena korisnost i retkost. „Veličina vrednosti proizvoda zavisi od količine nekog dobra i intenzivnosti potrebe koja se zadovoljava sa tim

⁵² Stojanović, Ivica, *Ekonomija*, Beograd, Megatrend univerzitet primenjenih nauka, 2005., str. 53.

dobrom. Ukoliko je veća intenzivnost potrebe koja se zadovoljava sa nekim dobrom, veća je i vrednost tog dobra. Istovremeno, ukoliko je veća količina nekog dobra, utoliko je manja vrednost tog dobra. Normalno, poslednja jedinica nekog dobra jednaka je marginalnoj korisnosti tog dobra”⁵³. Na osnovama ovakvog shvatanja vrednosti zasniva se sva kasnija kritika Marksove teorije vrednosti. Bam-Baverk je svoju kritiku još jednom ponovio i u delu *Povodom završetka Marksovog Kapitala* (Zum Abschluss des Marxschen Systems, 1896.). Iz teorijskog skuta bečke psihološke škole iznikli su Ludvig fon Mizes, Hans Mejer, Jozef Šumpeter, te Fridrih fon Hajek, svi oštri kritičari marksizma i marksističke teorije vrednosti.

Kritiku Marksove teorije vrednosti pokušao je da provede i *Jozef Šumpeter* (1883-1950) u svom poznom delu *Kapitalizam, socijalizam i demokratija* (1942.). Priznajući da su Marksove *Teorije o višku vrednosti* „spomenik teorijskoj revnosti“, Šumpeter napada njegovu teoriju vrednosti tvrdnjom da je ova identična Rikardovoj. On smatra da ova teorija ne funkcioniše zbog toga što rad nije jedini činilac proizvodnje, te zato što nije svaki rad jednak⁵⁴. Ovom tvrdnjom Šumpeter je pokazao da ne vidi suštinsku razliku između Rikardove i Marksove teorije vrednosti. Kritički dopunjujući Rikarda i celokupnu klasičnu ekonomsku misao u svojoj teoriji vrednosti, Marks smatra da „vrijednost ne stvara *individualno* utrošeno radno vrijeme pojedinog proizvođača (u tom bi slučaju stol sporog stolara vrijedio više od stola brzog stolara), nego samo ‘društveno potrebno radno vrijeme’, tj. ono radno vrijeme koje je potrebno da bi se, uz postojeće društveno-normalne uslove proizvodnje i uz prosečni društveni stupanj umešnosti i intenzivnosti rada, izradila koja bilo upotrebna vrednost“ (MED 21., str. 47)⁵⁵. Ne uviđajući pojam „društveno potrebnog radnog vremena“ kod Marksa, Šumpeter kritikujući njegovu teoriju vrednosti uspeva samo da se obračuna sa radnom teorijom vrednosti koju su uspostavili Smit i Rikardo. Promašujući tako u bitnom suštinu Marksove teorije, Šumpeter na tim rezultatima pokušava da izgradi kritički osvrt na Marksovu kritiku političke ekonomije, oslanjajući se u velikoj meri na teoriju granične korisnosti marginalističke ekonomske misli⁵⁶.

Za razliku od shvatanja klasične ekonomske škole koje su prihvatili i marginalisti, da svaka politička ekonomija mora biti utemeljena na određenoj

⁵³ Isto, str. 54.

⁵⁴ Schumpeter, *Joseph A., Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Globus, Zagreb, 1981, str. 33.

⁵⁵ Heinrich, Michael, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb, Centar za radničke studije, 2015., str. 51.

⁵⁶ Pokušaj kritike Marksovog dela Šumpeter izlaže u prvom odeljku njegove knjige *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, str. 5-78.

teoriji vrednosti, savremena ekonomska misao nakon Drugog svetskog rata uložila je znatne teorijske napore kako bi obesmisllila samu teoriju vrednosti. Najznačajniji predstavnici ovog shvatanja bili su Ludvig fon Mizes, Gustav Kasel, Gunar Mirdal, Džon Hiks, Žerar Debre i drugi. Centralno mesto teorije vrednosti u političkoj ekonomiji sada zamenjuje teorija cena. „Savremena teorija cena, kao osnova političke ekonomije, najčešće je jedna aksiomatika – cene se objašnjavaju na bazi formalizovanog modela zasnovanog na određenom broju hipoteza. Politička ekonomija postaje hipotetičko-deduktivan sistem istraživanja ‚stvarnosti‘, ‚očišćene‘ od ‚nebitnog‘ i ‚manje bitnog‘. Takvom ‚stvarnosti‘ se hoće objašnjavati ona prava, beskrajno složenija. Pri tome, na primer, profit, jedna od najbitnijih kategorija kapitalskog načina proizvodnje, postaje samo ‚rezidualna veličina‘, pa se čak zaključuje, da je, za analizu fundamentalnih tema Marksove ekonomske teorije, nepotrebno ili čak nemoguće bilo kakvo pozivanje na teoriju radne vrednosti, što je zaključak ekstremniji čak i od Stidmanovog (Steedman, *Marx after Straffa*, London 1977), da su Marxove vrednosne veličine potpuno beznačajne za određivanje stope profita i cena proizvodnje, te da nema dobrog razloga da se vrednosne veličine koriste u bilo kom smislu“⁵⁷. Odbacivanje teorije vrednosti kao osnove svake političke ekonomije u savremenoj buržoaskoj ekonomskoj misli je jedno od najvrednijih priznanja Marksovoj teoriji vrednosti.

Vrlo značajan instrument borbe protiv Marksovog misaonog nasleđa instaliran je osnivanjem „Mont-Pelerin društva“ 1947. godine u Švajcarskoj. Ovaj „think-tank“ je osnovan na inicijativu Fridriha fon Hajeka i okupljao je niz desnih liberalnih intelektualaca među kojima su bili i Frenk Najt, Ludvig fon Mizes, Milton Fridman i Karl Poper. Osnovno programsko usmerenje ove organizacije bila je kritika marksizma i svakog državnog intervencionizma (kejnzijanstva) u ekonomiji. Nakon što je marksistička analiza uzroke za pojavu fašizma i katastrofu Drugog svetskog rata našla u protivrečnostima kapitalizma, deo najmoćnijih evropskih kapitalističkih zemalja se okrenuo tzv. državi blagostanja (wellfare state) kojom su posledice kapitalističke ekonomije ublažavane snažnim državnim intervencionizmom u oblasti socijalne politike. Osnovni pravac delovanja Mont-Pelerin društva bio je usmeren ka teorijskom i ideološkom osporavanju rezultata države blagostanja i real-socijalizma. Ideologija neoliberalizma je direktan produkt delovanja ovog društva čiji je rad podstican izdašnim materijalnim podsticajima od strane najkrupnijih svetskih kapitalista, posebno finansijskog kapitala. Uticaj njihovih teorija direktno je srazmeran moći njihovih finansijera. Neoliberalni svet u kom živimo nakon raspada Sovjetskog Saveza svoje duhovno poreklo ima u radu ove

⁵⁷ Stojanović, Ivan, *Robna proizvodnja, u Ekonomika enciklopedija*, Beograd, Savremena administracija, 1984, str. 21.

skupine intelektualaca. Prvi konkretan rezultat njihovog rada na polju (neoliberalne) ekonomije je ostvaren u Čileu pod fašističkom diktaturom generala Pinočea koji je na vlast došao pučem (1973.) u kom je svrgnuta socijalistička vlada Salvadora Aljendea. Za uspostavu novog ekonomskog modela u Čileu direktno su bili zaduženi Milton Fridman i grupa ekonomista sa čikaškog univerziteta okupljena oko njega („Čikaški momci“). Posledice njihovih ekonomskih mera je bila neobuzdana privatizacija i potpuno uništenje svih elemenata socijalne države. Osnovne teorijske postavke Mont-Pelerin društva u praksi je sprovodila i britanska premijerka Margaret Tačer.

Na polju društvenih nauka vodeći eksponent ove teorijsko-ideološke skupine bio je svakako *Karl Popper* (1902-1994). Kritiku Marksovog metoda, ali i celokupne istorije dijalektike od Heraklita do Hegela, Popper pokušava da provede u delima *Beda istoricizma* (1936) i *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* (1945). Pozivajući se na praksu real-socijalizma, Popper je u Marksovom mišljenju, ali i svakoj dijalektici, nalazio duhovno poreklo totalitarizma. Njegova kritika polazi sa pozitivističkog stanovišta koje osporava pravo na svako filozofsko mišljenje budućnosti, a time i svaku filozofiju povesti. Na toj osnovi onda „on imenuje istoricističkim sve velike filozofsko-istorijske koncepte razumijevanja povijesti, osobito Hegelov i Marksov“⁵⁸. Sav Popperov intelektualni rad bio je usmeren ka očuvanju kapitalističkog *statusa quo* i apologiji postojećeg. U središtu njegove kritike Marksa nalazi se stav da se povesna predviđanja ne mogu biti naučne spoznaje. Osnova takvog shvatanja je u Popperovom shvatanju teorije i nauke u kom je moguć samo „jedan tip znanstvenosti znanja, onaj teorijski, kao i jedan tip naučnosti nauke, onaj pozitivne prirodne nauke“⁵⁹. Stoga, Popper Marksa kritikuje kao „lažnog proroka“, smatrajući da je predviđanje istorijskih procesa nemoguće zasnovati sa pozicije pozitivne nauke⁶⁰. Popper pokazuje nerazumevanje filozofije povesti koju naziva istoricizmom. On joj pripisuje pretenziju koju nikad nije istakla – da se uspostavi u tipu naučnosti koji pripada pozitivnim naukama⁶¹. Bez obzira na krajnje neravnopran kritički dijalog koji je Popper pokušao da vodi sa Mark-

⁵⁸ Perović, Milenko A., *Mitologija versus filozofija povijesti*, u Arhe: časopis za filozofiju, God. 4, br. 14, 2010., str. 5.

⁵⁹ Isto, str. 5.

⁶⁰ „On je bio prorok istorijskog toka i njegova proročanstva se nisu obistinila; ali ovo nije moja glavna optužba. Mnogo je važnije što je on obmanuo i zaveo mnoštvo inteligentnih ljudi u verovanju da je istorijsko proricanje naučan metod pristupa društvenim problemima. Marks je odgovoran za pustošeći uticaj istoricističkog metoda mišljenja na one koji su želeli da daju svoj doprinos otvorenom društvu“, Popper, Karl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Tom 2, Beograd, BIGZ, 1993, str. 102-103.

⁶¹ Perović, Milenko A., *Mitologija versus filozofija povijesti*, u Arhe: časopis za filozofiju, God. 4, br. 14, 2010., str. 5.

som, njegovo delo se nametnulo kao jedno od najuticajnijih ideoloških sredstava borbe protiv Marksove misli.

Ovim kratkim osvrtom na kritiku Marksove kritike političke ekonomije moguće je steći uvid u kakvom je odnosu stajala kritika prema Marksu. Ona je nastupala, pre svega, sa ideološke pozicije čija je osnova bila osporavanje Marksove teorije vrednosti i njegovog dijalektičkog metoda. Prvim se želelo osporiti Marksovo razotkrivanje osnovnog principa kapitalističkog načina proizvodnje koji je sadržan u robnom odnosu. Drugim se, pak, nastojala suzbiti subverzivnost Marksovog dijalektičkog metoda koji nam omogućuje uvid u protivrečnosti postojećeg, ali i svakog budućeg društvenog uređenja. Povelika asistencija u tome pružana im je od samih Marksovih sledbenika, koji su češće posve krivo interpretirali bit njegove misli. Ono što ostaje je aktuelnost Marksove kritike političke ekonomije. Ona će sasvim sigurno opstajati dok god postoji konkretan istorijski nastali tip društva koji je Marks podvrgao bespoštednoj kritici u *Kapitalu*.

LITERATURA

- Anderson, Peri, *Razmatranja o zapadnom marksizmu*, Beograd, BIGZ, 1985.
- Althusser, Louis; Balibar, Etienne, *Kako čitati Kapital*, Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, 1975.
- Altise, Luj, *Za Marksa*, Beograd, Nolit, 1971.
- Arditi, Benjamin, *Louis Althusser*, u: Palgrave Advances in Continental Political Thought, New York, Palgrave Macmillan, 2006.
- Bellofiore, Ricardo; Riva, Tomasso Redolfi, *Neue Marx Lecture: putting the critique of political economy back into the critique of the society*, Radical Philosophy: Journal of Socialist and Feminist Philosophy, Jan/Feb, 2015.
- Burton, Mark; Osorio, Jorge M. F., *Introducing Dussel: the Philosophy of Liberation and Really Social Psychology*, Psychology In Society, n. 41, Jan. 2011.
- Ćurković, Stipe, *Interpretacijski spor oko Marxa: Haug vs Heinrich*, 3K: kapital, klasa, kritika, br. 1/2014.
- Heinrich, Michael, *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, Zagreb, Centar za radničke studije, 2015.
- Hof, Jan, *Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx since 1965*.
- Kangrga, Milan, *Šverceri vlastitog života*, Split, Kultura & rasvjeta, 2002.
- Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich, *Dela. T. 42*, Beograd, Prosveta, 1973.
- Marx, Karl, *Kapital: kritika političke ekonomije. 1-3*, Beograd, Prosveta, 1979.
- Perović, Milenko A., *Istorija filozofije*, Novi Sad, Grafomedija, 2003.

- Perović, Milenko A., *Marksov pojam dijalektike*, u: Arhe: časopis za filozofiju, God. 3, br. 7, 2007.
- Perović, Milenko A., *Mitologija versus filozofija povijesti*, u: Arhe: časopis za filozofiju, God.4, br. 14, 2010.
- Perović, Milenko A., *Praxis filozofija*, u: Arhe: časopis za filozofiju, God. 11, br. 22, 2014.
- Petrović, Gajo, *Marx i marksisti*, Zagreb, Naprijed, 1986.
- Poper, Karl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji. T. 2*, Beograd, BIGZ, 1993.
- Schumpeter, Joseph A., *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Globus, Zagreb, 1981.
- Stojanović, Ivan, *Robna proizvodnja*, u: Ekonomska enciklopedija, Beograd, Savremena administracija, 1984.
- Stojanović, Ivica, *Ekonomija*, Beograd, Megatrend univerzitet primenjenih nauka, 2005.
- Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. T. 1*, Zagreb, Naprijed, 1975.
- Vranicki, Predrag, *Historija marksizma. T. 2*, Zagreb, Naprijed, 1975.

MILOŠ PEROVIĆ
Novi Sad

HISTORY OF THE RECEPTION OF MARX'S THOUGHT (PART II)

Abstract: With this article we continue to marks 150th anniversary of the publication of the first volume of Marx's Capital. Author deals with the most important moment of the reception of this book in the previous period. The article covers a period of 150 years of interpretation of Capital within so called marxism, but also deals with the most important critical views on Marx's taught. Author also deals with the history of reception of this book and marxist taught in general in former Yugoslavia. The central point of the article is reception and interpretation of Marx's theory of value and dialectical method. In this part of article we deal with modern marxist reception of Marx's taught from the 60's of the 20th century to the present, as well as the history of marxist reception of Marx's taught in the Yugoslav language area, but also a review of the most prominent critique of the Marx's critique of the political economy in economics and social sciencies.

Keywords: Marx, Capital, theory of value, dialectical method, Althusser, Neue Marx Lectüre, Dussel, Heinrich, Zagreb Praxis philosophy, subjective theory of value, Böhm-Bawerk, Schumpeter, Popper

Primljeno: 13.7.2018.
Prihvaćeno: 1.10.2018.